

Den inkluderende højskole

- udvikling af kommunikationsstrategier og – værktøjer i forhold til elever med særlige behov

Indhold

Indledning

Afsnit 1. Hvad er en rummelig skole? – rummelighed og etik

Afsnit 2. Kvantitativ undersøgelse

Afsnit 3. Kvalitativ interviewundersøgelse

Afsnit 4. GRUS

Afslutning

Bilag

Indledning

Da elevnedgangen også har ramt Egmont Højskolen i lighed med alle andre folkehøjskoler, bliver vi nødt til at afsøge forskellige muligheder for at tiltrække flere elever til skolen. Dette skal gøres både udadtil og indadtil. Det er dog ledelsens overbevisning, at en af de bedste måder at tiltrække flere elever på, er, at skolen skal være bedre til at håndtere elever med særlig behov, som er skolens kerneelever. Og det skal være på en sådan måde, at vi dels kan holde på de elever, der er på skolen, og dels skaber et ”ambassadør korps” af tilfredse elever, som får en stor PR værdi, når de forlader skolen og fortæller om deres gode oplevelser til deres omgangskredse

Imidlertid har vi nogle få elever, der forlader skolen efter et eller to semestre og ikke kommer tilbage på skolen, selv om de fra kommunen har fået bevilling til at fortsætte højskoleopholdet. Det synes at være et symptom på, at nogle elever ikke trives og derfor vælger at forlade skolen.

I tidsrummet mellem aug. 2004 og nov. 2005 foretages der to spørgeskemaundersøgelser, samt en række interview med nuværende og tidligere elever.

Undersøgelserne består således af en kvantitativ og en kvalitativ undersøgelse. Den kvantitative undersøgelse er baseret på ”Ethiske regnskab”. Den kvalitative undersøgelse er baseret på det kvalitative forskningsinterview.

Det overordnede formål med disse undersøgelser er, at finde frem til de mulige problemfelter i forhold til rummelighed på skolen..

1. Etisk regnskab 2004 – at finde frem til de forventninger og værdier, eleverne har i forhold til deres ophold på Egmont Højskolen, og hvorvidt opholdet opfylder deres forventninger.
2. Spørgeskemaundersøgelse 2005 – at få en vished om, hvorvidt opholdet opfylder elevernes forventninger i forhold til skoleopholdet, og at kunne sammenligne resultaterne fra sidste års undersøgelse, idet der blev brugt det samme spørgsmålskema.

3. Interviewer med 4 nuværende elever med handicaps – at finde ud af, hvordan de oplever højskoleopholdet i forhold til undervisning, fritid og socialsammenhæng.
4. Interviewer med 4 tidligere elever med handicaps – at finde ud af, hvorfor de ikke ville forlænge skoleopholdet, selv om de havde bevilling til det.

Resultatet af den kvantitative undersøgelse viser, at elevernes tilfredshed generelt ligger meget højt. Omkring 80 – 90 % af de besvarede er tilfredse med opholdet.

Det er fællestimerne og morgensamlingerne, og fritidsaktiviteterne, der er problematiske. Eleverne oplever, at fællestimerne og morgensamlingerne er kedelige, og efterlyser mere medindflydelse. Her er det helt klart, at elevernes ønske om deltagelse og medindflydelse skal tages alvorligt. Disse elementer må indarbejdes i skolens struktur for at udvikle rummeligheden.

Fritiden opfylder heller ikke helt elevernes forventninger. Nogle af de svage elever keder sig i fritimerne og weekenderne. Her er meningsfulde aktiviteter, der er væsentlige. Meningsfuld læring foregår ikke kun i et undervisningslokale, men også i daglige aktiviteter i fritid. Derfor bliver den pædagogiske indsats her påkrævet.

Formålet med den kvalitative interviewundersøgelse er at finde ud af, hvor rummelighedens grænser ligger. Gennem ”Etisk regnskab” med den kvantitative spørgeskemaundersøgelse har vi fået øje på det lille mindre tal, det tavse mindre tal, der ser kritisk på skolens rummelighed.

Det umiddelbare indtryk af interviewundersøgelsens resultat er ikke entydigt. Med den kvalitative interviewundersøgelse har vi forsøgt at få indsigt i den livsverden, som er usynlig for os. Vi har forsøgt at forstå, hvorfor nogle elever føler sig svigtet, udstødt, overladt til sig selv. Det er et område, der er præget af tavshed, et område, som viser sig at rumme et komplekst af problemstillinger. Det illustreres ved at give nogle eksempler på de komplekse problemstillinger, der findes i dette område.

Men først vil jeg ganske kort gennemgå den teoretiske forståelse af begrebet rummelighed og det etiske grundlag, jeg mener rummeligheden må bygges på.

Afsnit 1. Hvad er en rummelig skole?

Helhedsorienteret læringsmiljø

En rummelig skole betyder skolen for alle. Dette begreb bliver først introduceret i forbindelse med FN's verdenskonference om specialundervisning i Salamanca i Spanien i 1994. I den afsluttende erklæring, Salamanca Erklæringen, hedder det: ”*almindelige skoler, der har denne inklusive orientering, er det mest effektive middel til at bekæmpe diskrimination, skabe trygge fællesskaber, bygge det inklusive samfund og opnå uddannelse for alle*” (UVM. 1994, *Salamanca Erklæringen og Handlingsprogrammet for Specialundervisning*).

Begrebet ”inclusion” er senere oversat til rummelighed, og ”inclusive school” til den inkluderende skole eller den rummelige skole. Rummelighedsbegrebet har i dag opnået en bred konsensus hos størstedelen af befolkningen i dette land, fordi begrebet udtrykker de grundlæggende normer, som næsten alle i samfundet accepterer, nemlig menneskets ligeværd og respekt for det enkelte.

Under normaliserings- og integrationsbølgerne i 70'erne og 80'erne spredtes specialskolerne fysisk til de lokale områder, fra staten til amterne og kommunerne, men

udskillelsen af handicappede fra de såkaldte "normale" elever ophæves ikke. Faktisk sker der en modsat udvikling fra midten af 80'erne.

Den specialiserede og individorienterede indsats over for tilbageblevne handicappede forstærkes, og nye afvigelser "opdages" i takt med udviklingen af nye diagnosticeringsteknikker; DAMP og Asperger børn, for bare at nævne et par eksempler. Specialundervisningen i specialklasser og på specialskoler blomstrer atter op.

Men med rummelighedsbegrebet i det pædagogiske område i 90'erne rettes der en fornyet opmærksomhed på uddannelsesinstitutionerne som organisation.

Den rummelige skole er et udtryk for en særlig form for pædagogiske, kollektive aktiviteter. Med rummelighedsbegrebet sker der så at sige et paradigme skift fra individorienteret normaliserings- og integrationstanker til helhedsorienterede undervisningsaktiviteter.

I indledningen til et tidsskrift fra undervisningsministeriet om rummelighed i undervisningen opsummeres hovedtrækkene ved den udvikling, der finder sted efter indførelsen af rummelighedsbegrebet inden for skoleverdenen.

Med indførelsen af den rummelige skole rettes den pædagogiske intervention mod læringsmiljøet, og ressourcerne tilføres således i højere grad det pædagogiske fællesskab i stedet for den enkelte elev med særlige behov. Man har nu den opfattelse, at alle har særlige behov. I den rummelige skole rettes fokus ikke på, hvordan elever med særlige vanskeligheder kan hjælpes, men på, hvordan skolen kan organisere sin undervisning så rummelig, at den kan imødegå alle elevers behov.

Frem for udskillelse af de afvigende til specialundervisning prioriteres nu fleksibiliteten, gennem udviklingen af fleksible læringsmiljøer, som skal imødekomme forskellige individuelle aktiviteter og behov. I udviklingsstøttende læringsmiljøer bliver rummelighed et alment pædagogisk anliggende, dvs. rammerne for den almene pædagogik i den daglige undervisning udvikles og udvides. Helhedsorienteret og fleksibilitet er nogle af nøgleordene for denne udvikling.

Deltagelse

Den rummelige skole er en aktiv organisation, hvor samspillet mellem de mange aktører – elever, lærere, ledere, forældre, offentlige myndigheder – spiller en afgørende rolle for hver enkelt elevs udbytte af skoletiden.

I en artikel, hvor rummelighed ses i modsætning til social tilpasning, påpeger lektor Torben Næsby, at deltagelse er det centrale aspekt for læring. Det handler ikke blot om at være fysisk tilstede, men om måden man er tilstede og altså bliver deltager på. (Næsby, T, 2003. 3)

Læringen sker gennem social deltagelse og egne erfaringer. Alle har ret og pligt til at deltage i et fælles læringsrum, hvis formål er at udvikle enkelte til at blive den kompetente medspiller/medborger. For en rummelig pædagogisk praksis er det vigtigt, at alle anses for at have kompetence til at blive aktive deltagere, uanset alder og handicaps.

Næsby påpeger, at det, at have ret til og få mulighed for deltagelse er både ensbetydende med mulighed for opbygning af sociale netværk og medvirken i sociale fællesskaber og mulighed for at påvirke omgivelserne gennem egne kompetencer og ressourcer. (Næsby, T, 2003. 3 – 4)

I den rummelige skole må eleven inddrages både i tilrettelæggelsen af sin egen undervisning og vurdering af dens resultater i en løbende dialog for at få skabt muligheden for at afstemme deres ønsker og forventninger.

Et godt liv

En højskole kan betragtes som et kommunikativt fællesskab, hvor eleverne iagttager sig selv og omgivelser ud fra en fælles forståelses- og meningshorisont. Her oplever eleverne forskellige aktiviteter i fællesskabet som noget godt eller dårligt. Eleverne har hver for sig forskellige oplevelser og bedømmelser af opholdet, og enhver må iagttage sit højskoleliv ud fra sin egen synsvinkel. Etikens begreb om et godt liv gælder også for et højskoleliv. Det drejer sig om et højskoleliv, bedømt fra den enkelte elevs eget synspunkt.

Det etiske begreb om et godt liv omfatter nogle væsentlige bestemmelser. Det drejer sig bl.a. om begreberne meningsfulde aktiviteter, autonomi/selvbestemmelse og værdighed. I et højskoleliv kan meningsfulde aktiviteter forstås som læring. Læring som meningsfulde aktiviteter på højskolen omfatter både undervisningen og fritidsaktiviteter.

Den socialisering, der foregår dagligt i højskolens fællesskab, er også læring. Læring må således forstås som den, der foregår med eller uden formel undervisning.

Den anden bestemmelse af etikens begreb om et godt liv er autonomien. Den enkelte har ret til at leve og har ansvar for sit eget liv. Denne ide om selvbestemmelse kommer til udtryk i elevernes ønske om medindflydelse og deltagelse i højskolelivet.

Det tredje begreb, som tæt hænger sammen med selvbestemmelse, er begrebet om værdighed. Eleverne oplever rummelighed, når man tager hensyn til hinanden, specielt til de elever, der har brug for hjælp. Men dem, der har brug for hjælp, er meget sensible over for måden, hjælpen gives på, og hvor hurtig hjælpen gives, når de er brug for den. Det har en stor betydning for rummelighedsoplevelse i fællesskabet, at man får en oplevelse af, at hjælpen gives og modtages på en værdig måde,

Anerkendelsesetik

I et hjælper – bruger forhold kræves der gensidig respekt, ikke en absolut respekt på en person, men en rollespecifik respekt, dvs. man respekterer hinanden i forhold til deres rolle. Man forventer, at modparten ved, hvad der forventes af en selv. Altså, brugeren forventer, at hjælperen udfør sin opgave på en sådan måde, at brugeren kan bevare sin værdighed, og hjælperen forventer, at brugeren er et selvstændigt, voksent menneske, som kan behandle sin hjælper på en anstændig måde.

Det er et asymmetrisk forhold, som rummer mange spændinger. Det er ikke et rent arbejdsgiver – arbejdstager forhold, og det er heller ikke et idyllisk venskabsforhold. Det ligger et eller andet sted imellem de to forhold. Usikkerhed og uro kan true hjælper – bruger forholdet. Hvordan skal man behandle sin hjælper og, hvordan skal man forholde sig til brugeren, som er ens arbejdsgiver?

For at give omsorg med respekt for modtagerens selvbestemmelse, må man først anerkende modtageren som en gyldigt etisk person. Anerkendelse, som den etiske holdning i det sociale arbejde, er det, Peter Højlund & Søren Juul beskæftiger sig med i bogen ”Anerkendelse og bedømmelse”. (Hans Reitzels Forlag. 2005). De tager udgangspunkt i bistandsklienters oplevelser af at blive uretfærdigt behandlet på socialkontoret. Forholdet mellem en sagsbehandler og en bistandsklient er ikke et ligestillet forhold, men et magtforhold mellem ”systemrepræsentanter” og en trængende

borger. Socialrådgiveren har til opgave at ”disciplinere eller normalisere borgerne, dvs. få dem til at indordne sig under de gældende sandheder om, hvori det gode liv består”.(Højlund, P. & Juul, S. 67 - 68). De to forskere mistænker ikke de offentlige socialarbejdere for at være magtsyg eller umenneskelige over for borgerne, men deres handlinger skyldes ifølge de to forskere ”den strukturelle magt, der ligger i det økonomiske og politiske systems måde at fungere på.”(Højlund, P. & Juul, S, 66). Derfor oplever bistandsklienterne tit krænkelse i forbindelse med deres møde med en kommunal sagsbehandler.

Og det er her, de to forskere henviser til det etiske begreb om anerkendelse, som modvægt mod den strukturelle magt, som de offentlige socialarbejdere er underlagt under.

”Uretfærdighedsfornemmelse, dermed krænkelsesfornemmelse opstår ved at man oplever at man ikke bliver anerkendt som fuldgældende etiske og juridisk person”. (Højlund, P. & Juul, S, 77)

Anerkendelse er betingelse for at et menneske kan opnå sin identitet. ”Anerkendelse som den universelle betingelse for, at et menneske kan udvikle en vellykket identitet og understøtte den enkelte borgers mulighed for så vidt muligt at kunne forfølge sin egen vision om et godt liv.”(Højlund, P. & Juul, S, 12)

Hjælper – bruger forholdet er baseret på en etisk opfattelse, som er anderledes end, når vi i vores ensomme stilhed funderer over, hvordan vi selv kan leve et godt liv. Når jeg står over for en anden person, træder et helt andet forhold frem i rummeligheden. Nu er det ikke længere kun ”mit gode liv”, der er i fokus, men også modpartens gode liv, der må tages hensyn til. Her er begrebet anerkendelse frugtbart, især når det drejer sig om et asymmetrisk forhold, hvor der involveres en person, der har brug for omsorg, og hvor partnerne umiddelbart ikke er ligestillede.

Diskursetik og Etiske regnskab

Men hvad nu, hvis man befinder sig i et større fællesskab, f.eks. en højskole. Hvordan kan etikken i et fællesskab tænkes? Det er dette spørgsmål, diskursetikken vil svare på. Forudsætningen for diskursetikken er, at man opfatter samfundet som et kommunikativt fællesskab. Det er kommunikation, der er centrum for den etiske overvejelse.

”Etisk Regnskab”, som er lanceret af Ole Thyssen og Peter Pruzan i slutning af 1980’erne, bygger på den grundtanke, at en organisation må handle ud fra fælles grundværdier, som medlemmer af organisationen har fundet frem til gennem samtaler. Disse grundværdier bestemmes som etiske værdier i organisationen. ”Etisk regnskab” bygger sin teori dels på Niklas Luhmanns organisationsteori og dels på Jürgen Habermas’ s diskursetik.

Ifølge ”Etisk regnskab” er en organisation opfattet som et socialt system. Og et socialt system består af kommunikation. Organisationens centrale elementer er et netværk af beslutninger. En organisation betragtes som en autopoietisk system, som skaber og udvælger deres elementer og opretholder deres grænser til omverdenen. En organisation består ikke af mennesker eller ting, men af beslutninger, som bruger mennesker, ting, strategier, værdier som sine elementer. En organisations grænse går der, hvor dens egne beslutninger ophører med at være gældende.

I Etisk regnskab spiller værdier en central rolle. Når en organisation tager en beslutning, udgør værdierne begrundelse for en række handlinger så som udvælgelse, vurdering,

bedømmelse, beslutninger. Med andre ord må alle beslutninger i organisationen være baseret på værdier, hvorfor "Etisk regnskab" også kaldes "Værdibaseret ledelse". Værdibegrebet i "Etisk regnskab" er opdelt i to kategorier. Enkelte værdier og fælles/grundværdier. Ifølge Ole Thyssen er enkelte værdier er individuelle og personlige, som udtrykker enkelte personers smag, intuition, overbevisninger, mens fællesværdier udtrykker stil, moral og etik.

"Etisk regnskab" tager sit udgangspunkt i individuelle værdier og finder frem til fællesværdier i organisationen gennem samtaler. Disse fællesværdier udgør grundværdierne. Alle beslutningerne i organisationen tages ud fra disse grundværdier. Og disse grundværdier bestemmes som etiske værdier.

"Etisk regnskab" overtager Jürgen Habermas's diskursetikkens bestemmelse af etik, som går ud på, at "en beslutning er etisk, dersom alle (de af beslutningen) berørte parter kan give deres samtykke af grunde, som de betragter som gode." (Bak, C, 1996. 18). Som Jürgen Habermas's formalpragmatiske procedure må etikken i "Etisk regnskab" forstås som måden, hvorpå en organisation træffer beslutninger. De grundlæggende ideer i "Etisk regnskab" kan derfor betegnes som et ønske om at indføre en dialog-/værdibaseret ledelse i organisation, hvor beslutninger træffes på grundlag af grundværdier, som alle de berørte i organisationen har været med til at finde frem til.

Afsnit 2. Kvantitativ undersøgelse

1. Dialog- og værdibaseret organisation

Som omtalt i det foregående afsnit er "Etisk regnskab" betegnelse for en organisationsteori med værdibaseret ledelse som princip. Det indeholder også en evalueringsmetode, der hedder Etisk regnskab. Ligesom et økonomisk regnskab er et Etisk Regnskab offentligt tilgængeligt. Hvor det økonomiske regnskab viser, hvor meget organisationen har i indtægter og udgifter, viser et Etisk Regnskab, i hvilken udstrækning en organisation lever op til en række fælles værdier, der er aftalt med de mennesker, der er involverede i organisationen.

Etisk Regnskab minder i sin udformning lidt om en tilfredshedsundersøgelse, da der foretages en spørgeskemaundersøgelse vedr. organisationens aktiviteter. Det adskiller sig dog på flere punkter fra gængse tilfredshedsundersøgelser. F.eks. er det dem, som undersøgelsen netop er rettet imod, der selv formulerer spørgsmålene ud fra deres egne synsvinkler. Det er ikke en tilfældig økonomisk interesse eller politisk holdning, der er styrende for undersøgelsen, men de holdninger og normer, der er enighed om blandt medlemmerne i en organisation, der er grundlaget for metoden.

Etisk Regnskab har også det formål at etablere en dialog i organisationen, hvor medlemmerne kan opleve at deres synspunkter tages alvorligt, og at der arbejdes på at forbedre de forhold, der synes at være mangelfulde. Opbygningen af en dialog- og værdibaseret organisation, i stedet for en top styret organisation, er det endelige formål med "Etisk Regnskab".

2. Indledende forberedelse

Det første etiske regnskab på Egmont Højskolen blev foretaget i aug. 2004 – nov. 2004. Vi valgte at gennemføre det etiske regnskab som led i undervisningen, hvorfor vi udbød faget Etisk regnskab som valgfri fag, en gang om ugen med 3 timers varighed i 7 uger.

Vi præsenterede faget i forbindelse med vores ”fagmesse”, hvor alle de andre lærere også kom med deres bud på, hvad der kunne være spændende for eleverne at bruge tid på under deres skoleophold. Der var 9, der tilmeldte sig faget.

Der findes forskellige modeller for, hvordan etisks regnskab kan udføre, alt efter organisationens størrelse, karakter, økonomisk grundlag, tidshorisont, formålet med undersøgelse, hvem der er initiativtageren, osv.

Vi har valgt den model, som Sejlflod kommune har anvendt og er beskrevet i ”Den Etiske Proces – Dialogsyring i organisation”. Den er opdelt i 8 faser, nemlig 1. valg af emne, 2. planlægning, 3. værdifase, 4. måling, 5. etisk regnskab, 6. analyse og forslag, 7. det etiske budget, 8. opfølgning.

Vi har dog ikke fulgt anvisningen slavisk, men har tilpasset metoden til vores egne behov. Bogen indeholder også en diskette, hvor man kan lave en øvelse med undersøgelsen efter den pædagogisk opbyggede anvisning. Den har vi heller ikke brugt af den samme grund som ovennævnte.

Omfanget af undersøgelsens genstand blev drøftet forinden sammen med skolelederen. Skolelederen ønskede, at undersøgelsen skulle omfatte både elever og ansatte. Der var ca. 130 elever og 80 ansatte på skolen på det tidspunkt. Da vi kun havde 7 x 3 timer til faget, og med det antal tilmeldte elever, hvor nogle af dem var svært handicappede, vurderede vi, at det ville være passende at starte med at lave en undersøgelse med eleverne.

3. Planlægning

Styregruppen bestod af 9 elever og 2 lærere og 1 hjælpelærer, i alt 12 personer. Efter en kort gennemgang af, hvad etik var, blev styregruppen præsenterede nærmere for, hvad det etiske regnskab gik ud på, og hvad vi forestillede os i løbet af de 7 undervisningsdage, som strakte sig fra uge 34 til uge 41. (uge 38 var studieturen)

Vi lavede en plan over forløbet, således at vi kunne gennemføre spørgeskemaundersøgelsen inden efterårsferien, hvor faget også skulle slutte. Vi delte styregruppen i 3 grupper af hensyn til kommunikationen. Nogle af eleverne kunne bedre fungere, når de arbejdede i en mindre gruppe, specielt dem, der på grund af handicap tog lang tid til at udtrykke sig.

4. Værdifase

Først blev hele styregruppen præsenteret for, hvad værdier var, og blev spurgt om, hvilke overordnede kategorier, de kunne tænke sig at arbejde med.

Der blev foreslået følgende 3 overordnede kategorier;

Om undervisning

Om højskolelivet Om praktisk forhold

Det viste sig, at det var svært for eleverne at komme med bud på, hvad de især syntes var det vigtigste for dem, for at de fik et godt højskoleophold. Grunden syntes at være, at gruppen var for stor. Derfor delte vi eleverne op i 3 grupper, hvor vi tog hensyn til sammensætningen af grupperne, for at grupperne kunne være dynamiske nok til at arbejde alene.

Derefter arbejdede de hver for sig med den ene af kategorierne. I slutningen af undervisningen blev alle samlede igen og præsenterede deres resultater for hinanden. Vi fandt ud af;

at det var lettere for eleverne at nævne kritisable forhold end at formulere, hvad et godt højskoleliv for dem var.

at de var bedre til at forholde sig konkret til skolens forskellige aktiviteter og tilstand
Eleverne fik i starten lov til at fortælle deres negative oplevelser på skolen, og disse udsagn blev også noteret og omformuleret til positive udsagn sammen med de øvrige udsagn.

De værdier, som på den måde kom frem, blev yderligere kategoriserede i underkategorierne. Disse underkategorier handlede om følgende:

Om undervisning;

- fag og fællesundervisning
- lærere og hjælpelærere
- eleverne
- medindflydelse / undervisning

Om højskolelivet;

- socialt samvær
- personale og service
- fritidsaktivitet
- formål med højskoleophold
- medindflydelse / øvrige aktiviteter

Om praktiske forhold;

- kommunikation
- fysisk indretning
- kost
- faciliteter
- oprydning

De værdier, som eleverne nåede frem til, blev omformulerede til positive udsagn.

Formålet var, at udsagnene konkret skulle beskrive indholdet i værdierne. Værdierne var ikke altid formuleret præcise, men flertydige, i så tilfælde måtte vi træde til for at gøre det mere tydelige.

Da værdierne blev omformuleret til udsagn, tog vi hensyn til følgende:

1. udsagnene må højst behandle ét emne hver.
2. udsagnene skal lægge op til personlige svar
3. udsagnene skal være lette at forstå
4. udsagnene skal være opbygget ens
5. udsagnene skal handle om nutiden
6. udsagn skal handle om værdier – ikke om bestemte personer og fakta

Her er nogle eksempler på udsagn.

- Om undervisning synes jeg, at: der er et bredt udvalg af fag, som jeg kan vælge.
- Om undervisning synes jeg, at: fællestimerne i tilstrækkelig grad opfylder min forventninger
- Om højskolelivet synes jeg, at: det er let at finde én at snakke med på skolen
- Om højskolelivet synes jeg, at: jeg kan omgås med alle og bliver ikke lukket ud af nogen elever
- Om praktiske forhold synes jeg at: jeg får nok god information om, hvad jeg får at spise
- Om praktiske forhold synes jeg at: eleverne er gode til at rydde op efter brugen af fælleslokalerne, så som glasgangen og foyeren.

I alt 106 udsagn blev formuleret. Udsagnene blev gennemgået af hele gruppen. Der blev fundet nogle udsagn, der havde sproglig fejl eller som var uheldigt formuleret. Fejlene blev rettet og formuleringerne blev justeret.

5. Måling

Inden efterårsferien blev spørgeskemaet udfærdiget. Det blev diskuteret, hvor vidt der skulle oplyses vedr. personlige data, f.eks. navn, alder, elevstatus, køn, bordgruppe. Da undersøgelsen skulle garantere fuldt anonymitet for dem, der deltog, blev vi enige om, at der opfordredes til at oplyse: elevstatus, bordgruppe og alder. Det viste sig, at vi ikke havde brug for alle 3 oplysninger, da vi ikke lavede en krydsanalyse af resultatet. Det skyldtes, dels at vi kom under tidsmæssigt og arbejdsmæssigt pres, og dels at vi fornemmede, at der ikke var den store interesse blandt vore kollegaer for at gå i detaljer.

Som svarmuligheder på udsagn valgte vi følgende 6.

- meget enig
- noget enig
- ikke afklaret
- noget uenig
- meget uenig
- intet kendskab

Den sidste svarmulighed, ”intet kendskab” blev taget med, fordi der kunne være et spørgsmål, som man ikke kunne forholde sig til, fordi man ikke havde noget med sagen at gøre. F.eks. udsagn om hjælpelærer: ”Om praktisk forhold synes jeg at egenbetaling af materialeudgifter til undervisningen er af passende størrelse.”

Udsagnet er ikke relevant, hvis man som handicappet elev fik alt betalt af det offentlige.

For de 14 udenlandske elever, der ikke kunne dansk, blev spørgeskemaet oversat til engelsk.

Spørgeskemaet blev trykt, og udleveret til samtlige elever i fællestimen, hvor eleverne havde ca. 2 timer til at svare. Hjælperne hjalp de elever, der ikke var i stand til at læse. Og nogle hjælpere hjalp også deres egne brugere med at udfylde spørgeskemaet. Efter ca. 2 timer blev spørgeskemaerne indsamlet.

Som supplementet til spørgeskemaet blev der arrangeret ”rotationsdebatten”. I hallen blev der stillet 14 borde, hvor eleverne fordelte sig i grupperne. Hver gruppe skulle diskutere et eller flere udvalgte udsagn fra spørgeskemaet om, hvad der kunne gøres anderledes for at forbedre forholdene, og nedskrive dem på et stykke papir, som var lagt på bordene. Efter et 15 min. skiftede alle bordene. Med en ny gruppesammensætning diskuterede de igen de udvalgte udsagn fra spørgeskemaet. Da resultatet fra spørgeskemaet endnu ikke var behandlet og derfor ikke forelå på det tidspunkt, fungerede denne ”rotationsdebat” som et supplement til spørgeskemaet med ”levende” dialog. Som et kuriøst indslag skulle hver gruppe til sidst fremstille en fælles tegning af deres opfattelse af højskoleopholdet. Resultatet af ”rotationsdebatten” og tegningerne blev bagefter hængt på væggene i spisesalen, således at alle kunne se dem.

6. Indsamling og behandling af data

Der deltog 101 elever i spørgeskemaundersøgelsen, heraf 38 hjælpere, 20 brugere og 40 såkaldt ”almindelige” elever. Nogle elever, som ikke var med i spørgeskemaundersøgelsen, deltog i ”rotationsdebatten” i hallen.

I løbet af efterårsferien blev svarene tastet ind i et specielt computerprogram. Jeg fik en studenterhjælp til indtastning. Programmet var et shareware program, som blev downloaded fra nettet. Det var et Excel baseret program, og virkede meget langsomt og tungt, specielt når de indtastede data skulle behandles. Men det skyldtes nok min PC, som ikke havde en stor RAM kapacitet.

Det samlede resultat af undersøgelsen blev fremstillet i et skema. Nogle af resultaterne blev udvalgt og fremstillet i grafisk.

7. Analyse og rapport

Det første analysearbejde foregik samtidigt med at dataene blev behandlet i computeren.

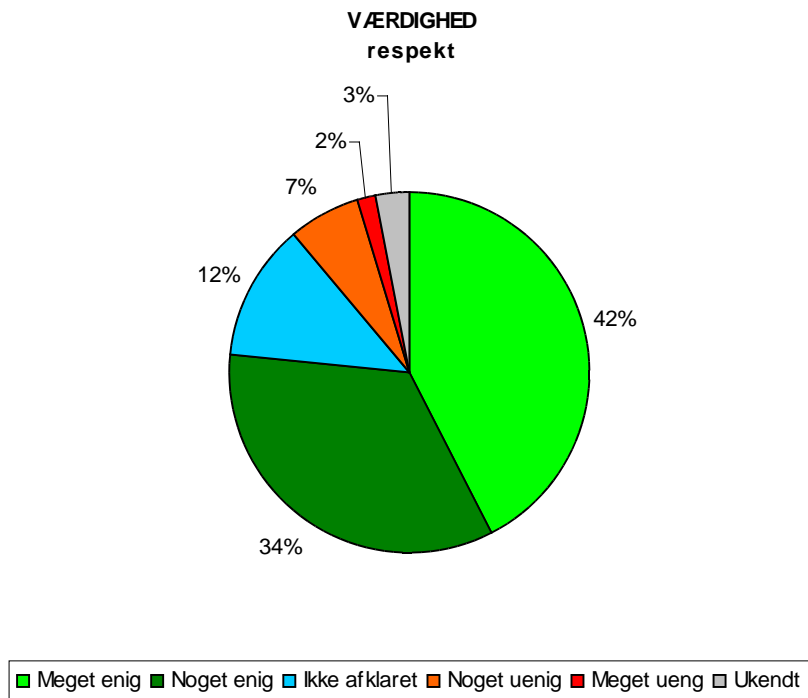
Først blev der kigget på skolens grundværdier, nemlig værdighed, myndighed, og solidaritet. Udsagnene blev fordelt i forhold til de 3 grundværdier på en sådan måde, at der til hver grundværdi hører nogle udvalgte grupper af udsagnene.

Gruppering af udsagnene/værdierne, fordelt efter skolens grundværdier, skulle vise elevernes opfattelse af, hvor godt skolens grundværdier er opfyldt.

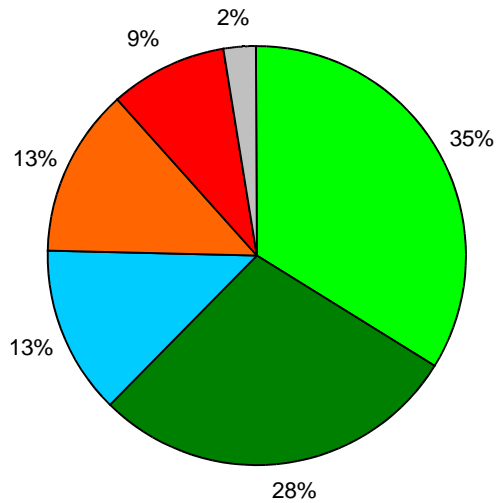
Nedenfor vises enkelt eksempel på en ”kunstig” sammentælling af enkelte resultater under skolens grundværdier. De øvrige grafiske figurer vedlægges som bilag 4

(Fig. 1)

Skolens grundværdier

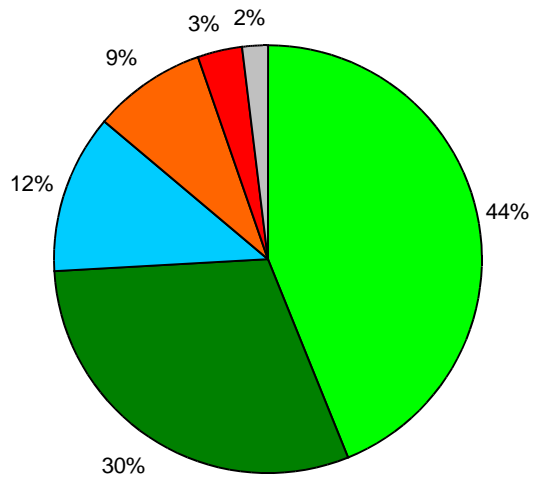

MYNDIGHED
Forpligtelse - Selvbestemmelse

■ Meget enig ■ Noget enig ■ Ikke afklaret ■ Noget uenig ■ Meget ueng ■ Ukendt

Solidaritet - tolerance, rummelighed, hensyn

■ Meget enig ■ Noget enig ■ Ikke afklaret ■ Noget uenig ■ Meget ueng ■ Ukendt

Det skal dog understreges, at skolens grundværdier ikke er identiske med elevernes fælles/grundværdier. Det var for vanskelig en opgave for os i styregruppen at nå frem til

deres egne grundværdier. De værdiudsagn, som styregruppen formulerede i værdifasen blev ikke drøftet grundigt nok til at de kunne føres op til nogle få abstrakte værdier. Det betyder, at de værdier og fællesværdier, som styregruppen formulerede, hænger ikke helt sammen, hverken med skolens grundværdier eller med deres egne værdier indbyrdes. De er sidestillede og har lige stor værdi. Derfor er der ingen klar prioritering af værdiudsagnene.

Det får stor betydning for fortolkning af resultatet.

F.eks.

Udsagn nr. 59: (Om formålet med højskoleopholdet synes jeg, at) mit oprindelige formål med højskoleopholdet i tilstrækkelig grad bliver opfyldt.

Svar: Meget enig 53, Noget enig 27, Ikke afklaret 11, Noget uenig 6, Meget uenig 3, Intet kendskab 1

Ca. 80 % svarede tilfredse.

Udsagn nr. 6: fællestimerne i tilstrækkelig grad opfylder min forventning.

Svar: Meget enig 11, Noget enig 31, Ikke afklaret 19, Noget uenig 28, Meget uenig 7, Intet kendskab 5

Ca. 42 % svarede tilfredse, mens ca. 35 % utilfredse.

Det er tydeligt, at eleverne er utilfredse med fællestimerne. Men samtidig kan man konstatere, at de fleste elever generelt er tilfredse med nuværende højskoleophold, hvad er så problemet? Eller retter sagt hvor meget fylder det for eleverne i forhold til deres oplevelse af højskoleopholdet, at fællestimerne ikke opfylder deres forventning. Hvor meget energi og ressourcer skal der bruges til at imødekomme elevernes kritik af dette punkt. Hvilke punkter skal man prioritere, når man skal lave en handlingsplan/"Etisk Budget" for at rette op på de områder, hvor man har konstateret en stor utilfredshed hos eleverne. Det var også en svaghed, at eleverne efterfølgende ikke fik lejlighed til at lave "Etisk budget". Der kunne de drøfte, hvad der skulle prioriteres. Det ville have dog været mere klart, hvis værdiudsagnene fra starten hang bedre sammen med de overordnede fællesværdier og grundværdier.

Det samlede resultat af spørgeskemaundersøgelsen blev fremstillet i et skema og i grafiske figurer. De blev præsenteret på et lærermøde ved hjælp af OH. En trykt udgave blev hængt op på væggene på gangene. Ligeledes blev resultatet offentliggjort på skolens hjemmeside. Eleverne forslag til forbedring, som blev nedskrevet i forbindelse med "rotationsdebatten", blev også lagt ud på nettet, som har følgende adresse:

<http://www.egmont-hs.dk/index.php?id=225>

8. Opfølgning

En formaliseret opfølgning umiddelbart i forbindelse med det første etiske regnskab blev ikke gennemført. Men under lærernes planlægningsmøde for det kommende år blev de punkter, hvor der var konstateret en relativ stor utilfredshed hos elever, drøftet.

Det drejede sig om fællestimer/morgenmøde, fritidsaktiviteter, integration af udenlandske elever, elevmedindflydelse, kollektiv information, kontaktlærer opgave, alkoholpolitik, manglende hyggekrog, kostpolitik, oprydning i fælleslokalerne.

9. En ny spørgeskemaundersøgelse i 2005

I efteråret 2005 blev eleverne præsenteret for rummelighedsundersøgelsen til morgensamlingen. De blev orienteret om undersøgelsens formål og den kommende spørgeskemaundersøgelse samt individuelle interviews. Og det blev aftalt individuelt, hvem der skulle interviewes.

I løbet af okt. blev der lavet en række individuelle interviews med både nuværende og tidligere elever.

I nov. 2005 foretog vi en ny spørgeskemaundersøgelse. For at kunne sammenligne resultaterne blev det samme spørgeskema brugt, men med nye elever.

Der var 105 elever på efterårsholdet. Elevsammensætningen havde dog ændret sig lidt i forhold til 2004, idet der var en større overvægt i hjælpergruppen, og tilsvarende mindre i den alm. elevgruppe i 2005.

Elevsammensætning, der besvarede spørgeskemaundersøgelserne (fig. 2)

Elevtype	Efterår 2004		Efterår 2005	
	Antal	%	Antal	%
Hjælper	38	38	25	50
Bruger	20	20	10	20
Alm. elev	40	40	13	26
Ukendt	03	03	02	04
I alt	101	100 %	50	100

Der blev ikke opslået fag i forbindelse med denne nye undersøgelse, og der blev heller ikke oprettet en interessent- eller styregruppe.

Eleverne blev bedt om at udfylde spørgeskemaet ved et ordinært morgenmøde på 30 min. De fik dog lov til at aflevere deres besvarelse senere, hvis de ikke kunne nå at udfylde spørgeskemaet. Og der var en del ikke tilstedeværende, da et par grupper var taget på tur uden for skolen på det tidspunkt. De fik udleveret spørgeskemaet senere. Men svarprocenten denne gang blev ikke så høj som første gang.

Kun ca. 50 % besvarede skemaet. Men det viste sig, at det ikke havde indflydelse på det samlede billede, da resultatet af den nye undersøgelse ikke adskilte sig særlig meget fra den første undersøgelse. På nogle punkter var procenten af svarene fuldstændig det samme.

Svarene blev igen indtastet af en studentermedhjælper. Der blev brugt det samme program som sidst.

Resultatet af den anden spørgeskemaundersøgelse blev sendt til samtlige ansatte på skolen via e-mail som vedhæftet fil. Både i skema form og i grafisk form.

Det var ellers meningen, at resultatet skulle vises frem for eleverne til morgenmødet på stor skærm, men da teknikken svigtede, nøjedes vi med en mundtlig præsentation af resultatet med efterfølgende diskussion. Specielt hæftede vi os ved elevernes store utilfredshed omkring fællestimerne og morgenmøderne og efterlyste dels forklaringer og dels ideer til en løsning. Der kom en del respons fra eleverne, herunder nogle konkrete forslag til bedring af forholdene. Morgenmødet varede 30 min.

Resultatet blev også præsenteret på det årlige bestyrelsesmøde, og endelig på enkelte kontakt/bordgruppemøde.

10. Sammenligning af resultaterne fra 2004 og 2005

Generelt ligger elevernes tilfredshed meget højt. Omkring 80 – 90 %.

Undervisningen, lærerne og personalet i de praktiske afdelinger, faciliteter, kommunikation, solidaritet og hensyntagen til hinanden, osv. finder eleverne tilfredsstillende. Informationsniveauet er også blevet bedre.

Det er også tydeligt, at eleverne generelt er godt tilfredse med højskoleopholdet og deres forventninger hertil er også indfriet.

Det er fællestimerne, morgenmøderne og fritidsaktiviteterne, der stadig er problematiske. Eleverne oplever, at fællestimerne og morgenmøderne er kedelige, og efterlyse større medindflydelse.

Fritiden opfylder heller ikke helt elevernes forventninger. Nogle af de svage elever keder sig i fritimerne og weekenderne. Her er meningsfulde aktiviteter, der er væsentlige. Meningsfuld læring foregår ikke kun i et undervisningslokale, men også i daglige aktiviteter i fritid. Derfor bliver den pædagogiske indsats her påkrævet.

Her er de 10 punkter, som er mest øjenfaldende, når resultaterne fra 2004 og 2005 sammenlignes, både i positiv og negativ henseende.

- 1 . Modulfagene er blevet bedre modtaget.
- 2 . Informationsniveauet er blevet bedre.
- 3 . Kontaktlærerne er blevet mere synlige og mere værdsatte, og bordgrupperne fungerer bedre.
- 4 . Alkoholpolitikken fungerer bedre og drikkeriet er noget mere under kontrol.
- 5 . Fritidsaktiviteterne kan blive bedre. Tilfredsheden ligger omkring 70 – 74 %
- 6 . Hjemmeplejen er blevet sværere at komme i kontakt med.
- 7 . Medindflydelse på kosten, information fra og kontakt med køkkenet er ikke tilstrækkelig.
- 8 . De udenlandske elever er stadig ikke integreret godt nok, men bedre end sidste år.

- 9 . Fællestimerne og morgentimerne er fortsat upopulære. Omkring 40 -50 % af eleverne er tilfredse.
10. Eleverne efterlyser medindflydelse i forhold til form og indhold i fællestimerne og morgentimerne.
11. Elevernes oprydning er blevet dårligere.

Afsluttende bemærkning for det etiske regnskab

Det etiske regnskab er gennemført for at få indsigt i, hvordan eleverne oplever undervisningen, personalets måde at servicere dem på, deres indbyrdes forhold i det sociale liv og de fysiske omgivelser på skolen.

Men det etiske regnskab er ikke et redskab, som skolen blot kan bruge til at gennemføre personalepolitik. Det KAN bruges til at udvikle en selvstyring og selvledelse for en organisation, men det er ikke et styringsredskab, som sigter på at blive brugt til at disciplinere eleverne på en ”demokratisk” måde.

Skolen er for eleverne. Det er skolen, der har brug for en udvidet forståelseshorisont, og at forstå elevernes livsverden. For at udvikle skolens rummelighed må skolen som organisation ændre sig. Det er gennem de ansattes selvforandring i læring og udvikling af kompetencer, rummeligheden kan udvikles. Derfor er det etiske regnskab et vigtigt og værdifuldt redskab for de ansatte på skolen.

Deltagelse og medindflydelse er de centrale elementer, der skal indarbejdes yderligere for at udvikle rummeligheden. Dialog er derfor vigtig, fordi den tager eleverne alvorligt. Gennem dialog, deltagelse og medindflydelse oplever eleverne, at de tages alvorlig. Kun når eleverne oplever, at de bliver taget alvorligt og anerkendt som fuldgældige etiske personer, kan de opleve skolen som et rummeligt fællesskab.

Det er ikke os lærere, der selv definerer, om vi er en god lærer, eller om Egmont Højskolen er en god højskole. Men heller ikke eleverne alene. Nej, det er i fællesskabet med elever og ansatte, der skal udvikle rummeligheden på skolen og gøre den til en god skole. Det etiske regnskab giver os mulighed for at udvide vores forståelseshorisont, hvilket er en nødvendig forudsætning for at udviklingsarbejdet med realiseringen af en rummelig skole, skolen for alle, kan fortsætte.

Afsnit 3. Kvalitativ interviewundersøgelse

1. Hvad er kvalitativ interviewundersøgelse?

Kvalitativ interviewundersøgelse er en forskningsmetode, hvor en person via en samtale får en enestående mulighed for at mødes med interviewede, og får herigennem en oplevelse af og indsigt i interviewedes livsverden, en verden, der ikke er domineret af den intersubjektive fornuft eller refleksion, men domineret af umiddelbare dagligdags bevidsthed. Det er en verden, der kan være fyldt med spændinger i form af sanselige og følelsesmæssige aktioner og reaktioner, som stadig ikke har fundet sig en udtryksform, et tegnsystem, et sprog, der kan danne en bro over til interviewerens forståelseshorisont.

Der kan opstå et sammenstød mellem interviewerens fordomme og den interviewedes livsverden i og efter interviewet.

Formålet med det kvalitative forskningsinterview er derfor at beskrive og fortolke de centrale temaer, som de interviewede oplever. Gennem fortolkningen forsøger intervieweren at forstå betydningen af den interviewedes oplevelser i den kontekstuelle situation, og finde den udtrykte mening for at etablere en fælles forståelse. Det kræver en gentagende fortolkningsproces frem og tilbage mellem indtryk af de konkrete udsagn og det helhedsindtryk, mellem delsammenhæng og helhedssammenhæng. De hermeneutiske fortolkningsprincipper, som beskrevet af Steinar Kvale i sin bog "InterView" ligger til grund for interviewundersøgelsen af rummeligheden på Egmont Højskolen.

I bogen forklarer Steinar Kvale, hvordan en kvalitativ interviewundersøgelse kan opbygges i 7 stadier. De består af 1. Tematisering, 2. Design, 3. Interview, 4. Analyse, 6. Verificering, og endelig 7. Rapportering.

I de efterfølgende vil jeg forsøge at beskrive, hvordan nogle af disse stadier anvendes i vores kvalitative interviewundersøgelse i rummelighedsundersøgelsen.

2. Tematisering

Formålet med interviewundersøgelsen er at finde ud af, hvor rummelighedens grænser ligger. Gennem "Etisk regnskab" med den kvantitative spørgeskemaundersøgelse har vi fået øje på det lille mindre tal, det tavse mindre tal, der kritisk ser på skolens rummelighed. Det er ikke den højtråbende kritiske stemme, eller det tavse flertal, der blot siger ja til fornuftige argumenter, men det mindretal, der blot afviser os uden at afgive begrundelse, der har vakt vores opmærksomhed.

Skolens rummelighed defineres ikke alene af flertallet, men også af dem, der afviser den. Det er vores intention gennem interviewundersøgelsen at få indsigt i det grænseland, hvor grænselinien til skolens rummelighed er usynligt.

Vi vil gerne have forklaring på, hvorfor der er nogle, der forlader os uden oplevelsen af den begejstring, som er et varemærke for højskoleopholdet. Vi vil gerne vide, hvorfor der er nogle, der ikke vender tilbage til os, selv om de har mulighed for det. Vi vil gerne vide, hvad det er, vi har gjort forkert, og ikke har gjort godt nok, og hvad det er vi kan gøre bedre, for at eleverne kan få den oplevelse, de forventer, og måske mere til. Vi vil så gerne give dem den livsoplevelse, som de kan tage med hele vejen til deres mål, det gode liv. Det må være det, der er vores fornemmeste opgave som højskolelærer

En folkehøjskole er et unikt fællesskab, hvor lærere og elever kommer meget tæt på hinanden. Her er rummeligheden stor. Gennem undervisning, personlig vejledning og uformelt samvær har vi enestående mulighed for at udvide vores fælleshorisont. Højskolens tradition er kendetegnet af "levende ord", som Grundtvig udtrykte det. Det er ikke bare ord, der tales her. Det er ikke refleksionens sprog, der er det vigtigste på skolen. Det er "levende" ord, der er det vigtigste. Maleriske metaforer og fortællinger kan hurtigt få deres skind skrælet af, hvis ordene ikke er fulgt med levende entusiasme. Deres ord bliver skyllet væk, hvis ikke den "levende" krop holdt dem fast. Moraliserende og bedre vidende holdning bliver mødt med hånlige tavshed. Eros og kærlighed blomstrer op på højskolen. Imellem to personer, ad gangen. Men eros og kærlighed alene kan ikke danne et kommunikativt fællesskab. Rummelighed er et tegn, en sanselig udtryksform for et

fællesskab. Det er denne rummelighed, der er egentlig genstand for vores undersøgelse. Det er dog ikke rummelighedens komplekse tegnsystem og dens struktur, vi forsøger at klarlægge. Det er heller ikke udredning af den fysiske struktur eller abstrakte bestemmelse i rummeligheden, der har vores primære interesse, men det er opsporingen af den smertetærskel, der har sat en grænse for, hvor langt skolens rummelighed rækker. Vi søger derfor efter et tegn eller et spor, der gennem elevernes ubehag og smerter viser os hen til det ingenmandsland, hvor tavsheden er det eneste, man hører.

2. Design

a. planlægning

Forberedelse til interviewet startede i aug. 2005. Skolelederen blev først orienteret om ideen.

Og derefter blev der lavet aftale med Michael Pedersen, om hans medvirken til interviewundersøgelsen. Han er cand. teolog og har haft et års efteruddannelse som journalist på Journalist højskolen. Michael blev valgt som samarbejdspartner, fordi han havde erfaring med det kvalitative forskningsinterview. Michael blev også valgt fordi han havde andre kompetencer end faglige kvalifikationer. En af de væsentligste kompetencer er, at han selv er svært handicappet. Han er spastiker og har brug for hjælp til alt praktisk, inkl. verbal kommunikation. Han bruger sin hjælper som tolk, når han skal kommunikere med nogen. Men Michael er god til at kommunikere med de svært handicappede, både praktisk og psykologisk.

Han blev introduceret i planen om undersøgelsen, og i fællesskab lavede vi en tidsplan for interviewet og en arbejdsfordeling. Det blev også diskuteret, hvilke spørgsmål interviewet skulle indeholde, og hvor mange personer, der skulle interviewes.

b. kriterier for udvælgelse

Vi blev enige om, at vi ville interviewe 5 – 6 nuværende elever, plus 4 – 5 tidligere elever, og kriteriet for udvælgelse var følgende:

- (1) har en kritisk holdning til skolen
- (2) er handicappet, gerne med et kommunikativt problem
- (3) ligelige fordeling mellem kønnene
- (4) ligelige fordeling mellem nuværende og tidligere elever

Det blev aftalt, at Michael skulle stå for udfærdigelsen af en semistruktureret spørgeguide, gennemførelse af interviewet og transskribering.

Resten, dvs. udvælgelse af og aftale med interviewpersoner, aftale om tid og sted, deltagelse i interviews som observatør, efterbehandling og analyse af udskrifter, og rapportering blev min opgave. .

Tidsplanen blev at alle interviews skulle foretages inden uge 41, og resultatet af transskribering afleveres senest uge 43.

I morgensamlingen blev eleverne præsenteret for den kommende rummelighedsundersøgelse, som bestod af en spørgeskemaundersøgelse og individuelle interviews.

I samrådet med skolelederen blev der udfærdiget en liste over de tidl. elever, der kunne være emne til interviewet. Kriteriet for udvælgelsen var, at de fra kommunen havde fået bevilget et forlænget ophold på Egmont Højskole, men havde valgt ikke at benytte sig af den og ikke kom tilbage til skolen.

I henhold til de ovennævnte kriterier havde vi valgt følgende elever til interviewundersøgelsen: (alle navnene er opdigtede)

De interviewede personer: i alt 9 personer, alle omkring begyndelse af 20'erne, på nær Tom, som er i slutning af 30'erne.

5 nuværende elever:

(1), (2) Set, Rie

- spastiker, kørestolbruger, kan kommunikere sprogligt.

Set er af udenlandsk afstamning, men taler og forstår dansk. Han taler i et langsomt tempo, og har kognitive problemer i en lettere grad.

Rie taler langsomt, men kan kommunikere. Ligeledes kognitive problemer i en lettere grad.

(3), (4) Tama og Stine

– Stine er elkørestolbruger og Tama har gangbesvær på grund af fysisk funktionsnedsættelse ved hoften, begge kan kommunikere verbalt, og er normalt begavet eller med kognitive problemer i en lettere grad.

(5) Tom

Har ingen diagnose, men kan beskrives som psykotisk, svært autistisk, udviklingshæmning, og uden ekspressivt sprog. Moren og nogle hjælpere kommunikerer med bogstavetavle, en metode, der kaldes ”facilitated communication”. Han kan ikke kommuniere med os alene.

4 tidligere elever:

(6) Chris:

- spastiker, kørestolbruger, taler langsomt og utydeligt, men kan forstås. Har kognitive problemer

(7), (8) Anja, Nille:

- begge spastikere, el-kørestolbrugere, har ikke noget ekspressivt sprog, Anja bruger en bærbar elektronisk ”skriver” med en lille skærm, der viser en linie ad gangen. Hun taster tastaturet med pegepinden, som er sat fast på hendes hoved.

Hun kan kommunikere med os uden hjælp fra andre. Har kognitive problemer. Nille peger på en bogstavtavle af papir og får sin hjælper til at læse det op. Har kognitive problemer.

Både Anja og Nille skal bruge en del tid og energi på at stave enkelte ord

(9) Hati:

– blind, normalt begavet og kan kommunikere verbalt.

3. Interview

a. Interview med nuværende elever:

Vi startede med de nuværende elever. Tama var dog for generet til at ville sige ja til interviewet. Da jeg kendte hende godt fra min undervisning, pressede jeg hende lidt. Hun ville godt med til interviewet, hvis det blev sammen med Stine. Det ville Stine også være med til, så de to blev interviewet sammen.

For de 3 andres vedkommende var det individuelle interview. Interviewerne foregik i et klasselokale eller på skolelederens kontor.

Inden interviewet blev de informeret om, at interviewet blev anonymt, og at de senere ville få en udskrift af samtalen til godkendelse. Interviewets formål blev endnu en gang forklaret. (En kollektiv præsentation i morgensamlingen og i forbindelse med personlig henvendelse blev der også forklaret, hvad interviewet gik ud på.)

Der blev gjort opmærksom på, at interviewet blev optaget på en båndoptager og en Mp3 optager.

Under interviewet var følgende tilstede;

Interviewet person(er)

Michael

Michaels hjælper (tolk for Michael)

Undertegnede

b. Interviewet med de tidligere elever

De 4 tidligere elever bor spredt i landet. Nille i Sønderjylland, Anja i Lolland, Hati på Vestsjælland, og Chris i Nordsjælland. Interviewet blev alle aftalt telefonisk. Ingen havde mulighed for at komme til højskolen, så vi aftalte, vi ville lave interviewet hjemme hos dem selv. Vi afsatte to hele dage med en uges mellemrum til at opsøge de 4 interviewede. Den første tur gik til Nille i Sønderjylland om formiddagen og bagefter kørte vi tværs over Fyn og Langeland og sejlede til Lolland. Den næste tur tog vi via en færge over til Vestsjælland, hvor vi besøgte Hati, og så kørte vi bagefter til Nordsjælland hos Chris.

Det var tydeligt at se, at alle de 4 interviewede følte sig trygge ved situationen, fordi interviewet forgik hjemme hos dem. Desuden kendte de både Michael og mig fra skolen, og deres gensynsglæde og snakkelyst var stor.

Nille var den eneste, der var flyttet hjemmefra og boede alene i en ny lejlighed. Hun havde hjælpeordningen, så hun klarede sig selv trods sit handicap. De 3 andre boede stadig hjemme hos deres forældre.

Interviewet med Nille foregik sammen med Nilles hjælper, som hjalp Nille med at kommunikere.

Interviewene med Hati og Anja foregik alene. Forældrene holdt sig bevidst væk under interviewene. Det var lidt anderledes med Chris. Interviewet foregik i spisestuen, hvor faderen også kom forbi en gang imellem og blandede sig i samtalen. Men for det meste for at supplere med nogle oplysninger, når Chris ikke kunne huske detaljerne. Hans medvirken oplevedes ikke forstyrrende, men mere støttende og oplysende.

Selve interviewerne varede ca. 1 time. Nille og Anja måtte bruge meget energi og tid på at skrive. Trods deres vilje til at udtrykke sig var meget stor, kunne vi mærke, at de næsten blev udmattede efter en times samtale. Det gjaldt også os, da vi var stod tidligt op for at nå to steder på en dag. I slutningen af interviewet kunne vores koncentration begynde at svigte på grund af træthed.

c. Umiddelbart indtryk ud fra interviewerne

Det var mit indtryk, at alle følte sig trygge ved Michael, som tog initiativ til interviewet. Han kunne også stille et spørgsmål, som ofte trak følelserne frem fra interviewpersonen.

F.eks. da Tama fortalte om sin oplevelse af at gå i folkeskolen, stillede han følgende tillægsspørgsmål;

Micahel:

”Hvad gjorde følelsen af at være bagud hele tiden ved jer selv og ved jeres kammerater?”

Tama:

”Det var ikke så sjovt, det var ret hårdt. Jeg havde i forvejen ikke ret mange venner. Jeg vidste godt, at jeg var bagud. Det gjorde det ikke lettere. Jeg var ked af det næsten hver dag. ”

4. Transskribering

Transskriberingen af interviewet blev foretaget af Michaels hjælper efter min anvisning. Transskriberingsstilen blev kondenserende på en vis grad. Dels med hensyn til det tidspres, vi havde, og dels med hensyn til det formål, transskriptionen var tiltænkt. For at sikre reliabiliteten af transskriptionen havde jeg aflyttet optagelsen og kontrolleret. Den største del af transskriptionen var i overensstemmelse med de optagede. Omfanget af de enkelte interview blev ikke så omfattende, da samtalen for det meste foregik i meget langsomt tempo. Gennemsnit. 2 A4 sider pr. interview.

Nille brugte stavepladen- Hun stavede ordene, som hjælperen læste op. Hjælperen kiggede op og så på Nille, når hun læste ordene højt, for at få bekræftet. Nille bekræftede med øjnene, og hun protesterede højlydt, hvis det var forkert. Hjælperen virkede

fortroligt med det, Nille fortalte. Nille og hjælperen havde åbenbart talt om det tidligere. Det gav hjælperen udtryk for under interviewet ved at sige, at ”det havde vi talt om før”. Det gjorde, hjælperens tolkning mere sikre. Men på den anden side, mistede samtalen til en vis grad sin spontanitet.

I transskriberingsprocessen blev der tilføjet nogle ord for at gøre sætningen mere forståeligt, uden at det gjorde udskriften misvisende.

Ex.

”Jeg havde problemer med, (at mine) hjælpere, de ikke gad (at gøre,) som jeg ville.”

Ordene i parentes var tilføjet under transskribering.

Transskriberingen af interviewet blev lavet løbende, så den forelå ret hurtigt lige efter interviewet. Transskriptionen blev anonymiseret og forelagt til de nuværende elever, der boede på skolen. De tidligere elever får den tilsendt med posten senere. (Det er ikke sket endnu på grund af tidspresset.)

5. Analyse og fortolkning

Der blev lavet en manuel kodning af transskriptionen. Der blev lavet en liste over nogle kategorier, og satte et kryds for et udsagn, der svarede til kategorien.

ex.

Selvbestemmelse, deltagelse, medindflydelse vs. Afmagt, passivitet,
Værdifulde/meningsfulde aktiviteter vs. Spilde tid, kede sig
God til at hjælpe / tage hensyn

Resultatet af kodningen blev brugt til at få et overblik over interviewet. Ellers var det en ad hoc metode, der blev brugt til fortolkningen. I forbindelse med fremstillingen af denne opgave blev meningskategorisering også brugt som systematisering af tekstmaterialet.

Det umiddelbare indtryk af interviewundersøgelsens resultat er ikke entydigt. Meget generelt kan det siges, at nuværende elever udtaler sig mere positivt om opholdet end de tidligere elever gør. Dette er selvfølgelig forventeligt, da de tidligere elever, som blev interviewet var valgt ud fra det kriterium, at de ikke valgte at komme tilbage til Egmont Højskolen, da de skulle finde ud af, hvad de ville efter højskoleopholdet. Derfor var det forventet, at de ville utale sig mere kritisk om skolen end de nuværende elever.

Nogle af de kritikpunkter, der blev fremført i interviewerne er i overens med resultatet fra spørgeskemaundersøgelserne. F.eks. utilfredshed med fællestimerne. Manglende fritidsaktiviteter blev også fremført. For Hati, som er blind, blev opholdet på Egmont Højskolen en hård prøvelse.

Hati:

”Det var svært i fritiden, udover at være i computerlokalet vidste jeg ikke, hvad skulle lave. Det var svært at snakke med nogen, men fik da talt med nogen.”

Nogle elever kedede sig, i weekenderne og om aftenen. De havde ikke samme muligheder som mange andre, f.eks. at gå i byen eller at tage initiativ til at holde private fester. Deres netværk var ikke stort, derfor var det sårbar. Den eneste kammerat på skolen var måske taget hjem til sine forældre i weekenden. Et godt netværk af venner er livsvigtigt for de fleste. Men når kæden er hoppet af, og man er helt overladt til sig selv, da bliver man sårbar.

I det hele taget var udtrykket ”overladt til sig selv”, der bedst kan beskrive det indtryk, man får, når eleverne oplevede at blive svigtet og udstødt af fællesskabet. De søgte fællesskabet på højskolen. De søgte med forhåbning og energi at komme i kontakt med andre, forsøgte at blive optaget i fællesskabet. Men de oplevede, at der kun var få, der rakte hånden til dem.

Hati:

”Hjemmehjælpsafdelingen fungerer godt, jeg havde ledsageordning. Men jeg kunne godt have tænkt mig, at nogle af de andre elever havde taget mig med engang imellem i stedet for at altid var hjælpelærerne.”

”Det gik godt nok med at finde rundt på skolen, og jeg lærte at finde ned til musiklokalet.”

Men da han blev spurgt om han også kunne finde vej til vandet, svarede han:

”Jeg har aldrig været nede ved vandet.”

Var det let nok for dig at tale med de øvrige elever (udover hjælperne) i din fritid?

Nille:

”Det var svært fordi ikke alle forstod hvad jeg sagde eller stavede. Det var en af de situationer, hvor jeg ville ønske, at mine hjælpere var mere på og oversatte, hvad jeg sagde. Der er talemaskiner, men det går for langsomt til at folk gider at vente.”

Som handicappet var man dog vant til at opleve, at nogle elever holdte sig for sig selv, specielt de ikke-handicappede, og glemte at tage hensyn til de handicappede.

Set:

”Der er selvfølgelig paphoveder, men dem kan man sagtens gå udenom, hvis man ikke gider tale med dem.”

”Det sker måske engang imellem at elever uden handicap glemmer at tage hensyn til os, men det går også den anden vej. Jeg ser det ikke som det store problem.”

Hvordan ser de forskellige grupper af elever (elever med og uden handicap, hjælpere) på hinanden?

Tama:

”Det har været dejligt at opleve, at hjælperne bare hjælper deres bruger som noget naturligt. Selvom man måske er meget i enten gruppen af handicappede eller hjælpergruppen, så er det alligevel blandet meget op. Jeg tror det er helt naturligt, at man er i de grupper af elever, der ligner en selv. Man kan sagtens snakke med de ”normale”, det kan man da sagtens.”

Det var på grund af fællesskabet, de unge mennesker kom på højskolen. De ville gerne være med i fællesskabet. En handicappet elev havde da lige så meget lyst og ret til at være i fællesskabet som alle de andre. Andre elever kan ikke nægte hende/ham at være med i fællesskabet. Men der er visse personer, der har en afgørende indflydelse på, at én kan være med i fællesskabet. Det er dem, der repræsenterer fællesskabet. Hvem er det, der repræsenterer fællesskabet? Det gør læreren. Nå en lærer slår hånden af hende/ham, er man definitivt udstødt fra fællesskabet. Dette forhold kan illustreres ved det følgende tilfælde;

En elev forsøgte at få sin kontaktlærer til at mægle konflikten mellem hende og sine hjælpere. Hun ville gerne have, at hjælperne skulle udføre det arbejde, som de fik at vide af hende. Men hun oplevede, at de ikke ville høre efter hende. Og kontaktlærerens indgreb hjalp ikke. Når kontaktlæreren, som er repræsentant for fællesskabet, en myndighed, ikke kunne få hjælperne til at opføre sig sådan som hun gerne ville, så måtte hun opgive.

Hvad mener du, når du siger, din kontakt lærer siger, jeg må selv om?

Eleven:

”Jeg må selv om jeg stopper – han kunne ikke hjælpe”

Hun oplevede, at hendes kontaktlærer slog hånden af hende og hun blev overladt til sig selv. Det medførte, at hun oplevede, at hun blev sat uden for det fællesskab, som hun forsøgte at blive en del af.

Hun søgte ind til fællesskabet, søgte at få hjælp, søgte at få forståelse, søgte efter kontakten, søgte efter et venskab, søgte efter at skabe et netværk. Men rummeligheden faldt sammen, da andre gik udenom hende. Rummelighedens grænse blev synligt, da kontaktlæreren stod af og opgav at støtte hende. Dér, hvor eleven blev overladt til sig selv, dér, hvor livslinien til fællesskabet blev klippet over af sin lærer.

De faktuelle forhold kunne godt se anderledes ud, hvis man så det fra en anden synsvinkel. Men det var den virkelighed, den pågældende elev oplevede og som blev grundlaget for hendes beslutning, nemlig ikke at vende tilbage til Egmont Højskolen.

Afsluttende bemærkning for den kvalitative interviewundersøgelse

Det er et grænseland, jeg med den kvalitativ interviewundersøgelse har forsøgt at få indblik i. Et område, som rummer en kompleks af problemstillinger. Den ovennævnte er blot få af mange problemstillinger.

Det er den tavse røster, jeg gerne vil høre i undersøgelsen. Det er de usagte følelser, og meninger jeg gerne vil møde. Dem, der forlod os uden at give os grunden. Dem, der rejste og ikke kom tilbage, uden at fortælle os, hvorfor de hellere ville blive hjemme hos sin forældre eller hos sig selv, og ikke ville vende tilbage til os.

Det er den tavse, der ikke rækker hånden op i klassen, det er den tavse person, der sidder musestille eller falder i søvn i kedsomhed under foredraget. Det er den tavse, der med beklagende øjne ser skævt til os, når jeg med sved på panden præsenterer de stof, som er hentet fra nettet dagen før.

Det er den tavshed, der sætter sig ved bordet ved siden af, når snakken går højt ved bordet, hvor alle de ”smukke og kloge” sidder, og underholder hinanden. Det er den tavshed, der med tåre i øjnene sidder på sit værelse og forbander sin egen skæbne.

Det er den tavshed, der er fyldt med bitterhed, vrede, sorg, resignation, forargelse, som ikke kan sættes ord på, det er den tavshed, vi må trænge ind i, for at åbne den op, for at komme i kontakt med den, for at skabe en fællesforståelse mellem den og os. Det er det, den kvalitative interviewundersøgelse skal hjælpe os med.

Afsnit 4. GRUS - udvikling af kommunikationsstrategier og – værktøjer

Samarbejde med ”Time Out” og ”Dalum Kommunikation” gennemførtes GRUS d. 5. & 6. jan. 2006. Formålet var at arbejde med skolens værdier, så vi kunne fastholde dem.

Mål:

- at tale sammen på tværs af faggrupper for bedre at forstå hinandens arbejde
- at tale sammen i egen faggruppe for at forbedre kvaliteten af vores arbejde
- at finde fælles løsninger til at få styr på arbejdsopgaver

Program torsdag:

Kl. 9.00 Gennemgang af formål, mål og program.

Kl. 9.15 En leg, der giver anledning til at tale om hinandens daglige arbejde på en utraditionel måde.

Kl. 12.30 Frokost

Kl. 13.15 Gruppearbejder i egne faggrupper.

TAP’er, kokken, HHA, Ole arbejder, sammen med Vibeke, med de praktiske problemer i den daglige planlægning og samarbejdet på tværs.

Lærere, hjælpelærere, Karin arbejder, sammen med Hanne, med pædagogiske problemer, særligt mht. at spotte elever, der mistrives, og hvordan de motiveres til at blive.

Kl. 15.00 Falles kaffepause

Kl. 15.20 Redaktionen arbejder: Faggruppernes arbejde skal formidles som indlæg i en stor fælles vægavis..

Kl. 17.30 Vægavisen udkommer

Kl. 19.00 Middag

Program fredag:

Kl. 9.00 ”Dilemmasplet Solidaritet, Myndighed, Værdighed ”

Vi spiller i små tværfaglige hold, der arbejder med et dilemma, som hele tiden udvikler sig.

Holdene får points for deres løsningsforslag, alt efter hvor godt de

efterlever værdierne ”solidaritet, myndighed, værdighed”.

Den bedste hold præmieres!

Kl. 11.15 Opsamling og dialog om de løsninger, der er lagt frem.

Kl. 12.00 Frokost

OPSAMLING FRA DILEMMASPIL

UDFORDRING NR. 1

Der er fuldt hus på Egmont. I køkkenet er man ramt af sygdom, sådan at man i gennemsnit kører med halv bemanning. Kontoret får en henvendelse om et hold kursister på 60 deltagere, der er blevet brændt af et andet sted. Vil Egmont kunne huse dem som dagkursister i en uge? De medbringer selv undervisere. Svaret er JA!

Løsninger:

- > Aktiviteten udnyttes som en øvelse i at være omstillingsparate/ problemknusende på tværs af faggrupper. Alle, også eleverne, inddrages i løsningen.
- > Alle afdelinger informeres. Situationen fremlægges for eleverne ved morgensamling, og de bedes om at være "værter".
- > Kursisterne tilbydes alm. højskolestandard. Kursisterne er i Lillesalen og spiser i Pejsestuen.
- > Ansvaret deles mellem vagtlærer, kontor og køkken. Alle personalegrupper giver en hånd med. F.eks. lærere stiller morgenmad frem. K-grupperne dækker bord, tager opvask + bordtørring med hjælp fra H H A.
- > Efter veloverstået uge overraskes eleverne med en bonus, f.eks. bowlingtur og pizza.

UDFORDRING NR. 2

Husets IT- system bryder sammen, dvs. *ingen*, hverken elever eller ansatte, kan komme ind i deres maskiner. Problemet kan ikke løses nu og her. Der vil nok gå en uge. Datoen er 6. januar.

Løsninger

- > Alle elver orienteres. Situationen gøres til et lærestykke "da farfar var ung", hvor de arbejder med, hvad IT egentligt er kommet til at betyde i hverdagen. Vi beholder intro-skemaet og ændrer kun fag, der bruger IT.
- > IT- afdeling & Jytte skal have absolut arbejdsro. Køkkenet serverer a la carte for afdelingen!
- > Der stilles et par store infotavler op et centralt sted.
- > Kontoret får hjælp af andre kolleger til manuelt skrivearbejde.
- > Der holdes møde, hvor alle afdelinger medbringer tilgængelige papirer (værelseslister, navne, bordgrupper) og vi beslutter, hvad der er mest nødvendigt!
- > Dagligt morgenmøde for afdelingsledere.

> De forskellige afdelinger mødes om planlægning, der skrives ned i hånden. Specielt med fokus på nye elever.

UDFORDRING NR. 3

Skolen har fået en henvendelse fra en stor kommune, der spørger om man vil påtage sig specialundervisning af 5 meget svært handicappede med henblik på folkeskolens afgangsprøve. I forbindelse med reformen har man nedlagt en enhed og vil midlertidigt løfte opgaven på den måde. Det er ikke afgjort, hvilke ekstrabevillinger, der vil følge med, men noget vil det udløse. Egmont siger JA!

Løsninger

- > Opgaven skal løses i overensstemmelse med Egmonts tradition for løsninger for mennesker med handicap. Kommunalreformen opfordrer til partnerskaber. Vi løfter det ansvar.
- > Der holdes møde med repræsentanter fra de påvirkede afdelinger.
- > Vi opretter en "folkeskolens afgangsprøve-linie" som også øvrige elever tilbydes. De 5 tilbydes hjælpemidler mv. fra IT-afdelingen.
- > Eller! De integreres på flexlinien. Hjælpelærestøtte i pauser.
- > Der sammensættes et skema specielt for de 5, og der planlægges i samarbejde med VUC.
- > Opgaven løftes af lærerne på skift. De fagligt kvalificerede lærere er ansvarlige. Der iværksættes løbende evaluering og kompetenceafklaring i samarbejde med eleverne selv og hjemkommunerne.

UDFORDRING NR. 4

At arbejde på Egmont er at sige ja til store menneskelige udfordringer og uforudsete hændelser. Som personalegruppe handler det om at blive bedre og bedre til at klare det. Der er kommet 8 nye kolleger, fordelt på alle faggrupper. De er chokerede over, hvor svært det er at finde sine ben "i kaos". I ønsker at værne om de nye, så de finder sig godt tilrette.

Løsninger

- > En ordentlig præsentation (ved morgensamling) af de nye overfor personale og elever.
- > Hver afdeling formulerer et introduktionsprogram for nyansatte, hvor arbejdsopgaver og forventninger klart defineres. De nye skal også inddrages i spændende opgaver, der hvor de har deres styrker. F.eks. udvalg & planlægning.
- > Samarbejdsudvalget formulerer en overordnet introduktion, bl.a. til værdigrundlaget.
- > De får sammen en rundvisning på skolen.
- > Afdelingen sætter midler/ tid af til mentorarbejdet.
- > Hver ny har én mentor, som oplærer. Mentorordning går på skift. Mentor udleverer og gennemgår også personalehåndbog. Årets rutiner og begivenheder gennemgås.

- > En måned efter ankomst er et socialt arrangement for hele personalegruppen. Noget GRUS-agtigt med fælles snakke, opgaver og madlavning.
- > Alle har ansvar for at spørge til de nye og stå til rådighed.
- > De nye modtages som nogle, der har noget at byde på. Vi lægger "plejer" væk.

UDFORDRING NR. 5

Skolen har et hold, der bl.a. omfatter A, B og C.

. Flere af de andre elever føler sig utilpasse i ovennævntes selskab og overvejer at rejse hjem. Der er også et par elever, der er ved at skrive et debatindlæg til en landsdækkende avis. I har en fornemmelse af, at dét de vil skrive ikke kun er positivt. Oles melding er klar: Egmont Højskolen er for ALLE! Opgaven er at rumme de "skæve" og fastholde de andre!

Løsninger

- > Vi anerkender, at eleverne har vilje til at stå ved deres ubehag offentligt og tager en diskussion i bordgrupperne. Det giver plads til andre holdninger, end de kritiskes. Her inviteres også til individuelle samtaler med bordgruppelæreren. Eleverne opfordres til at komme med løsningsforslag.
- > Der laves en klar aftale om en "tænkeperiode", hvor vi prøver nogle løsninger af. F.eks. 14 dage. I aftalen involveres elever, lærere, hjælpelærere og HHA. Der følges op med individuelle samtaler med kontaktlærere.
- > Vi bruger situationen til et generelt lærestykke for alle. Laver f.eks. en temadag, som handler om rummelighed. Diskuterer både generelt og specifikt. Alle undervises i de problemstillinger "problembarnet" har.
- > Hvis artiklen kommer ud, griber vi chancen for at oplyse om Egmont Højskolens syn på rummelighed.

Afslutning

Hvad er rummelighed? For den enkelte, for et "parforhold", for et fællesskab. Rummeligheden manifester sig vidt forskelligt, alt efter hvilket niveau man befinder sig på. Det er min påstand, at folkehøjskolens rummelighed kan opfattes som et etisk fællesskab, hvori den enkelte søger at opnå et godt liv. Her er det selvbestemmelse, værdighed, meningsfulde aktiviteter, der er de centrale bestemmelser. Men skolen er også en organisation. Den har sit gyldighedsområde. Dens grænse går der, hvor fællesskabets egne beslutninger rækker til. Og disse beslutninger træffes på forskellige niveauer. De usynlige og tavse beslutninger træffes i det, som kaldes livsverden. En livsverden er et netværk af sociale handlinger. Og det er disse sociale handlinger, der udgør de væsentligste grundlag for et rummeligt fællesskab.

Men livsverdenen falder fra hinanden og bliver kastet ind i en kaotisk tilstand, hvis den ikke holdes sammen. Det er netop de etiske værdier, der har den sammenhængende kraft.

På Egmont Højskolen har vi værdigrundlaget, værdighed, myndighed og solidaritet, som referenceramme for vores daglige arbejde på skolen. Det er ud fra dette værdigrundlaget, vi må løse vores opgave ved at udvikle kommunikationsstrategier og –værktøjer med og for elever med kognitive, perceptuelle, sensoriske og fysiske handicaps, for at sikre alle elever fuld deltagelse i undervisning og samvær. Det er en proces, der kræver et hårdt og vedvarende arbejde, for at udvikle en rummelig folkehøjskole, men det er også en spændende udfordring for os.

Til slut skal der nævnes, at vi har en ambition om at udvikle elektroniske kommunikationsmidler for vores elever med kommunikativt handicap. Derfor deltog vi, sammen med vores EDB kyndige medarbejder, konferencen om IKT, som Landsforeningen Ligeværd stod for, og kontaktede relevante firmaer under vores besøg på udstillingen af elektroniske og tekniske hjælpemidler i okt. 2005. Men vi må erkende, at udviklingen af elektroniske hjælpemidler kræver tid og ressourcer, som sprænger rammen for dette rummelighedsprojekt. Dette udviklingsarbejde må derfor fortsætte i en eller anden projektform med udgangspunkt i den konkrete elevs særlige forudsætninger for ekspressiv (verbal) kommunikation.

Yutaka Kataoka
Projektleder
Egmont Højskolen

Hov, den 31. jan. 2006

Michael Pedersen og Annie Christensen, Egmont Højskolen, har været tilknyttet projektet.

Litteratur liste

- Bak, C, 1996, *Det Ethiske Regnskab*, Handelshøjskolens Forlag
Hansen, J, 2003, ”PPR – funktioner i den rummelige folkeskole”, i: *Skolens rummelighed fra idé til handling*, Undervisningsministeriet,
Husted, J & Lübck, P, 2001, *Politikens Filosofi Håndbog*
Højlund, P. & Juul, S, 2005, *Anerkendelse og dømmekraft i socialt arbejde*, Hans Reizels Forlag
Kvale, S, 2005, *Inter View*, Hans Reitzels Forlag
Næsby, T, 2003, *Rummelighed er mere end social tilpasning*,
<http://www.scsem.dk/rummelighed.pdf>
Forlag Sejlfold Kommune, 1998, *Den Ethiske Proces*, Dafolo
Thyssen, O, 2000, *Værdiledelse*, Gyldendal
Thyssen, O, 1999, *Kommunikation, kultur og etik*, Handelshøjskolens Forlag
UVM. 1994, *Salamanca Erkæringen og Handlingsprogrammet for Specialundervisning*
<http://www.uvm.dk/cgi/printpage/pf.cgi>